

R. Perini, SCAVI ARCHEOLOGICI NELLA ZONA PALAFITTICOLA DI FIAVÈ-CARRA, PARTE I, CAMPAGNE 1969–1976. SITUAZIONE DEI DEPOSITI E DEI RESTI STRUTTURALI, PATRIMONIO STORICO E ARTISTICO DEL TRENTO, n. 8, Trento 1984, 360 s., 234 ryc., tablice w tekście i we wkładce; PARTE II, CAMPAGNE 1969–1976. RESTI DELLA CULTURA MATERIALE, METALLO – OSSO – LITICA – LEGNO, PATRIMONIO STORICO E ARTISTICO DEL TRENTO, n. 9, Trento 1987, 445 s., 199 ryc., tablice (Collana di pubblicazioni del Servizio Beni Culturali della Provincia Autonoma di Trento).

Jeden z przełomowych momentów przekształcania się archeologii w dyscyplinę naukową stanowiło odkrycie przez nauczyciela Johanna Aeppli w roku 1854 osady nawodnej w okolicach miejscowości Meilen nad Jeziorem Zurskim. W niedługim czasie podobnych odkryć dokonano także we Włoszech, u podnóżu Alp w Mecurago pod Arona i w Borgo Ticino nad Lago Maggiore (w roku 1860) oraz w miejscowości Peschiera nad Lago di Garda (w 1862 r.).

Również w Polsce w roku 1864 rozgłos nadany badaniom w Szwajcarii przyczynił się do trafnego zidentyfikowania osady bagiennej w Czeszewie w woj. piłskim. W osiemdziesiąt lat od pierwszego odkrycia w Alpach historia powtórzyła się na gruncie polskim – nauczyciel Walenty Szwajcer natrafił na osiedle z okresu halsztackiego w Biskupinie.

Palafity występują w różnych zakątkach Europy, ale w epoce brązu powstały jedynie w niektórych strefach Włoch, Francji, Niemiec, a szczególnie Szwajcarii.

Od początku badań nad tego typu obiektami (lądowymi i nawodnymi, nabrzeżnymi, bagiennymi, przybrzeżnymi itp.) różnorodność dziedzin życia dostępnych obserwacji archeologa skłaniała do korzystania z osiągnięć nauk pomocniczych archeologii. Jest to związane ze szczególnymi warunkami środowiska naturalnego, sprzyjającymi konserwacji szczątków roślinnych i zwierzęcych, a także wielu wyrobów z surowców organicznych.

Prowadzone dotychczas badania stanowisk strefy alpejskiej (głównie w RFN i Szwajcarii) dostarczyły podstaw do opracowania licznych zagadnień dotyczących palafitów, a przy tym również do skonstruowania pewnych modeli teoretycznych. Dzięki temu można było skierować wysiłki na rozwiązywanie określonych pytań badawczych¹.

Od roku 1987 trwają systematyczne prace nad zarejestrowaniem wszystkich stanowisk podwodnych i bagiennych nad Lago di Garda we Włoszech. Nowe dane przyniosły ostatnio prace wykopaliskowe na terenie trzech osiedli nawodnych z okresu 2100–1200 p.n.e. w pobliżu tego jeziora. Jedno, zwane „La Quercia”², znajduje się w miejscowości Bottona, w gminie Lazise, drugie na torfowisku Lavagnone³, na południowym brzegu jeziora – 5 km na południe od miejscowości Desenzano, trzecie na torfowisku Fiaavè – 18 km na północ od Lago di Garda. Omawiana monografia dotyczy odkryć na trzecim ze wspomnianych stanowisk.

¹ Problematyka palafitów ma bogatą literaturę. Szczególną rolę odgrywają publikacje z okazji rocznic odkrycia osady w Meilen lub specjalistyczne wydawnictwa seryjne. Por. między innymi: *Das Pfahlbauproblem, Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz*, t. XI, Basel 1955; „Archäologie der Schweiz”, 1:1979; „Archäologisches Korrespondenzblatt”, R. 11:1981, z. 1; „Berichte zu Ufer- und Moorsiedlungen Südwestdeutschlands”, Stuttgart; H. Schlichtherle, *Moor- und Seejärsiedlungen. Die Sondagen 1982 des „Projektes Bodensee-Oberschwaben”*, „Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg”, Stuttgart 1983, s. 40–45; Ch. Strahm, *Das Pfahlbauproblem, Eine wissenschaftliche Kontroverse als Folge falscher Fragestellung*, „Germania”, R. 61:1983, z. 2, s. 353–360.

² Por. A. Aspes, *La palafitta di Lazise, problemi di scavo e conservazione*, (w:) *Conservazione e manutenzione di manufatti edilizi ridotti all'o stato di rudere*, zbiór artykułów pod redakcją L. Mariniego, Firenze 1989, s. 79–80.

³ R. Perini, *Gli scavi nel Lavagnone, Sequenza e tipologia degli abitati dell'Eta del Bronzo*, (w:) *Annali Benacensi, XI Convegno Archeologico Benacense, Simposio internazionale*, Trento 1986, s. 109–154.

Torflowisko Fiaivè znajduje się na wysepce jeziora Carera w prowincji Trento (Trydent). Wykopalka, kierowana przez Renato Periniego, Konserwatora Zabytków Archeologicznych prowincji trydenckiej, przeprowadzone w latach 1969–1976, pozwoliły na uzyskanie znacznej ilości informacji o osiedlach, które wznoszono tam w okresie tysiąca lat. Na terenie Fiaivè odkryto osadę ze schyłkowego neolitu oraz eneolitu (Fiaivè 1); nieliczne pozostałości osadnictwa z przełomu eneolitu i epoki brązu (Fiaivè 2); osadę palową kultury „Polada”, powstałą w początkach południowoalpejskiej wczesnej epoki brązu (Fiaivè 3 – istniała od fazy A1/A2 do fazy B1 epoki brązu według podziału P. Reineckego); następne trzy horyzonty wiążą się ze środkowym okresem epoki brązu – Fiaivè 4 reprezentuje fazę początkową (B2), Fiaivè 5 średnią (C1), a Fiaivè 6 – młodszą (C2). Ostatnia osada na tym miejscu (Fiaivè 7) przypada na XII w. p.n.e. (fazę D epoki brązu). Odsłonięto około 10% osady złożonej z domostw na pomostach nawodnych, uzyskując znaczną ilość materiałów zabytkowych i ważne obserwacje stratygraficzne umożliwiające rekonstrukcję szeregu istotnych jej elementów zabudowy i rozplanowania. Ponieważ nie przebadano całości stanowiska (większą część pozostawiono dla następnych pokoleń), wnioski są niekiedy ograniczone ilością uzyskanych informacji.

Odkryciom w Fiaivè poświęcono wiele artykułów rozproszonych po różnych czasopismach⁴. Wszystkie opracowania postanowiono wydać w jednej (co najmniej trzytomowej) monografii, w serii dotyczącej patrymonium historycznego i artystycznego regionu Trydentu. Pierwsza część dokumentuje sytuację stratygraficzną stanowiska Fiaivè, rozpoznaną podczas ośmiu sezonów wykopaliskowych. W pierwszym tomie, po krótkim wprowadzeniu, wydzielono dwie części, odpowiadające dwóm strefom stanowiska, oznaczonym numerami 1 i 2. Dla strefy 1 przy każdym z kolejnych horyzontów (Fiaivè 1, 2, 6, 7) przedstawiono sytuację przestrzenną ujawnioną w poszczególnych sektorach, z dokładnym opisem relikwów należących do nich struktur. Na tej podstawie sformułowano wnioski dotyczące sytuacji stratygraficznej i pozostałości osad dla każdego poziomu.

Dla strefy 2, w której całość materiałów zawarta była między resztkami systemu pali, wyniki odkryć podsumowano na końcu w uwagach dotyczących zespołu palafitowego, jego funkcji, rozwoju i przypuszczalnej struktury mieszkalnej.

Jako aneks do I tomu opublikowano szczególnie cenne opracowania sedymentologii, archeobotaniki i paleobotaniki (L.J. Brochier, *Fiaivè – Etude des sédiments; la problématique; le carottage profond C1; premiers résultat*, s. 293–303; J. Greig, *A preliminary report on the pollen; diagrams and some macrofossil resultat from palafitta Fiaivè*, s. 305–322; G. Jones, P. Rowley-Conwy, *Plante remains from the North Italian lake dwellings of Fiaivè (1400–1200 b.c.)*, s. 323–355; F.H. Schweingruber, *Botanische Makroreste in Fiaivè*, s. 357–360).

Tom II według wstępnych zamierzeń miał zawierać katalogi zabytków ruchomych uzyskanych w toku badań, analizę różnych kategorii przedmiotów i podsumowanie całości opracowania wraz z określeniem i charakterystyką horyzontów kulturowo-chronologicznych. Ze względu na ilość materiałów, zwłaszcza liczbę fragmentów naczyń glinianych, zawężono zawartość tomu II jedynie do materiałów zabytkowych z metalu, kości, kamienia i drewna, pozostawiając resztę do przygotowywanego tomu III. Uzupełnieniem są artykuły na temat konserwacji zabytków drewnianych (A. Kremer, D. Ankmer, *Bericht zur Restaurierung der Holzfundee von Fiaivè*, s. 413–416; Rene Wyss, *Zur Konservierung der Holzfundee aus Fiaivè im Schweizerischen Landesmuseum Zürich*, s. 417–421) oraz wyniki analizy szczątków zwierząt wraz z ich interpretacją (C. Gamble, R. Clark, *The faunal remains from Fiaivè: pastoralism, nutrition and butchery*, s. 423–445).

⁴ Przede wszystkim: R. Perini, *La palafitta di Fiaivè-Carera*, „Preistoria Alpina”, t. 11 : 1975, s. 25–64; tenże, *Zur Bauweise der Feuchtbodensiedlungen in südlichen Voralpenraum*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, R. 11 : 1981, s. 29–35; H.N. Jarman, C. Gamble, *Plant remains from Fiaivè: Preliminary report*, „Preistoria Alpina”, t. 11 : 1975, s. 75–76; M.R. Jarman, *The fauna and economy of Fiaivè*, „Preistoria Alpina”, t. 11 : 1975, s. 65–73.

Stanowisko w Fiaavè, usytuowane na południowo-wschodnim krańcu zasięgu palafitów kręgu alpejskiego, ujawniło kulturę epoki brązu, charakteryzującą się oryginalnymi formami oraz wpływami z północy i wschodu. Natomiast oddziaływania kultury Fiaavè dotarły na północ za Alpy. Pozwala to na zbadanie korelacji i prześledzenie prądów kulturowych i kontaktów handlowych.

Wśród dobrze rozwarstwionych chronologicznie 29 przedmiotów z brązu (od trzeciego po szósty horyzont chronologiczny Fiaavè), występują sztylety, siekiery (typów Sigrisvil, Langquaid i Grenchen), szpile (reprezentujące typy spotykane również w kulturze unietyckiej) i ozdoby, w tym jedna spiralka ze złota, zbliżona do typu „Noppenring”. Pierwsza grupa zabytków daje się porównać z produkcją metalurgiczną o tradycji środkowoeuropejskiej, która występowała od Karpat po Alpy Zachodnie, rozciągając się także na tereny podalpejskie. Druga, późniejsza faza wiąże się z produkcją podalpejską wykazującą związki z obszarem środkowo-zachodnioalpejskim. Potwierdzono także znacznie mniej żywe kontakty z terenami środkowo-naddunajskimi. Na uwagę zasługują fragmenty narzędzi metalurgicznych – łyżki odlewniczej, tygielka i dyszy, pochodzące z okresu przejściowego między starszym i środkowym okresem epoki brązu.

Przedmioty kościane (114 egzemplarzy, w tym z kości kozy – 7,8%, bydła – 7,8%, świni – 6,14%, dzika – 3,5%, sarny – 0,8%, jelenia – 17,5%, niedźwiedzia – 1,7%) występowały we wszystkich poziomach chronologicznych. Wśród narzędzi najliczniej występują przekłuwacze, szydła, szpile-igły. Na uwagę zasługują grzebienie rogowe, oprawy rękojeści sztyletów i krzesiw oraz sprzączka.

Wyroby kamienne (441 narzędzi, głównie z krzemienia) reprezentowane są we wszystkich poziomach chronologicznych. Występują dwie duże grupy wyrobów – jedna z późnego neolitu i eneolitu, związana z horyzontem Fiaavè 1 oraz druga z epoki brązu – Fiaavè 3, 4, 5, 6 i 7.

Każde narzędzie umieszczono w katalogu, narysowano, a w miarę potrzeby sfotografowano. Zespoły poszczególnych horyzontów zostały omówione od strony typologicznej i kontekstu stratygraficznego. Wśród opraw, na ogół nie odnajdowanych na stanowiskach archeologicznych, szczególne wrażenie robi krzemienne ostrze strzały umocowane za pomocą żywicy, a co dziwniejsze, zaopatrzone w zadziór z kości, który według R. Periniego może stanowić pierwotny wzór późniejszych grotów strzał z zadziórami.

Podczas badań odkryto sześć niewielkich bursztynowych paciorków; prawie wszystkie wiązały się z horyzontem Fiaavè 6 ze środkowej epoki brązu III (XIV w. p.n.e.).

Obszerny rozdział dotyczy wyrobów z drewna, które przetrwały w bardzo dobrym stanie, często zachowując nawet oryginalny kolor, podkreślony umiejętnie w monografii dzięki barwnym fotografiom. Z torfowiska Fiaavè uzyskano ponad trzysta naczyń i narzędzi drewnianych, w tym między innymi dużą liczbę zgrabnych czerpaków i kubków z rzeźbionymi uchami lub rączkami, różnego rodzaju pojemniki, młotki, motyczki, pleciony kosz, łuk i strzały oraz kompletnie zachowane drewniane sierpy z krzemieniami wkładkami ostrzy. Za typowy dla środkowej epoki brązu II i III uznano właśnie sierp typu Fiaavè. Szczególnie cenne są znaleziska zespołu narzędzi do orki sprzężajnej w postaci fragmentów jaram oraz radła⁵. Innym unikatowym zabytkiem jest pleciony kołpak.

Dysponując najliczniejszą serią drewnianych przedmiotów z jednego stanowiska podalpejskiego epoki brązu, R. Perini opracował typologię i chronologię wyrobów z drewna w powiązaniu z określeniem gatunków drewna stosowanych do ich produkcji. Część przedmiotów jest przy tym w różnych stadiach produkcji, co umożliwia odtworzenie technologii wytwórczości drewnianej. Do sporządzania sprzętów w osadach z epoki brązu w Fiaavè używano drewna następujących gatunków: jodły, klonu, olchy, brzozy, leszczyny, derenia, buka, jesionu, modrzewia, świerka, jabłoni, dębu, wierzby, cisu, lipy, wiązu i kaliny.

⁵ Podobne znaleziska znane są także z pobliskiego stanowiska Lavagnone. Por. R. Perini, *Der frühbronzezeitliche Pflug von Lavagnone*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, R. 13: 1983, z. 2, s. 187–195.

Odpowiednie uzupełnienie opracowania produkcji wyrobów z drewna stanowią dołączone w formie aneksu w tomie II dwa artykuły na temat konserwacji tych przedmiotów z dokumentacją fotograficzną uzyskanych efektów.

W tomie II zamieszczono schematyczne, typologiczno-chronologiczne tablice różnych kategorii zabytków i domostw oraz krótkie podsumowania w czterech językach.

Warstwy osadów torfowiska stanowią nieocenione źródło dla poznania przemian środowiska naturalnego i ewentualnych zmian wywołanych działalnością człowieka. J.L. Brochier z Laboratorium für Urgeschichte Uniwersytetu w Bazylei opracował wyniki kompleksowych badań sedimentologicznych, od granulometrycznych i chemicznych po elementy związane z osadnictwem ludzkim. Na uwagę zasługuje także wstęp traktujący o możliwościach kryjących się w studiach sedimentologicznych nad środowiskiem jeziornym.

Uzyskane dane wskazują wyraźnie, że w przeszłości jezioro Carera (o głębokości kilku metrów) stopniowo wysychało, aż do powstania torfowiska. Najniższy poziom wód jeziora można skorelować z osadnictwem schyłkowego neolitu. Przyjmuje się, że osada w Fiavé, w przeciwieństwie do innych obiektów tego typu, powstała na powikłanym systemie pali nad otwartą wodą i rozszerzając się od jądra na wyspie obejmowała stopniowo coraz większy teren jeziora. Pozostają jednak nadal wątpliwości co do konstruowania osady na wodzie, a nie wyklucza się, że osadnictwo wczesnej epoki brązu mogło wiązać się już z torfowiskiem w dawnej niecce jeziora.

W monografii uwzględniono też wyniki badań palinologicznych. Bagno Fiavé było obiektem zainteresowań palinologów już od dawna, jego pierwszy diagram pyłkowy wykonano w 1932 r., inny w roku 1968. Najnowsze badania J. Greiga z laboratorium archeologicznego w Department of Plant Biology Uniwersytetu w Birmingham uwzględniają głównie zagadnienia związane z osadą palafitową oraz reakcją roślinności na użytkowanie i opuszczenie osady ze środkowej epoki brązu (1400–1300 p.n.e.). Analiza pyłkowa, szeroko stosowana w badaniach osad nawodnych w Szwajcarii, uzyskała cenne uzupełnienie o dane z terenu po południowej stronie Alp. Stanowisko Fiavé ma także bogatą dokumentację współcześnie występującej flory i fauny.

Analizowano sześć profili, a także pyłki z odchodów zwierząt trawożernych. Diagramy pyłkowe wskazują, że w pobliżu osady, na terenie suchym, rósł las z przewagą buków i dębów oraz olch (w miejscach bardziej wilgotnych). Jak się wydaje, jeszcze przed epoką brązu na obszarach odlesionych istniały uprawy zbożowe. Osadnictwo epoki brązu spowodowało dalsze odlesienie terenu. Szczególnie dużo pyłków zachowało się ze względu na magazynowanie siana w obrębie osady. Uzyskano wyniki podobne do pochodzących z ZÜRICHSEE, gdzie przechowywanie siana z roślin łąkowych jest wyraźniejsze w epoce brązu, kiedy zastąpiło ono suszoną karmę z ciętych liści drzew i krzewów, charakterystyczną dla obiektów neolitycznych. Ważnym elementem w dyskusji nad prahistoryczną eksploatacją gospodarczą podalpejskiego regionu północnych Włoch jest artykuł G. Jones i P. Rowley-Conwy'ego poświęcony archeobotanice warstw środkowej i późnej epoki brązu. Pełna interpretacja danych wraz z analizą przestrzenną znalezisk prowadzi do interesujących wniosków nie tylko na temat uprawy, przechowywania i rozmieszczenia roślin, ale także i innych kwestii, jak konstrukcji budynków (typu jedno- lub wielorodzinnego) i ich rozplanowania.

Wyróżniono między innymi następujące gatunki roślin (całe owoce lub zwęglone nasiona): gruszę, jabłoń, dereń, leszczynę, dąb, winną latorośl, figę, morwę, malinę, jeżynę, poziomkę, bez karłowaty, bez czarny, głóg, czereśnię; ze zbóż i strączkowych: cztery gatunki pszenicy, jęczmień, proso (znacznie rzadsze od innych zbóż) i groch. Ponadto wystąpiła marchew zwyczajna, komosa, kapusta i lnicznik.

Rozrzut chronologiczny i przestrzenny zobrazowano ilustracjami przedstawiającymi planografię znalezisk. Ukazują one odrębne rozmieszczenie owoców oraz nasion zbóż i strączkowych. Dwie odmiany pszenicy płaskurki wskazują na dwa zbiory rocznie. Kłosa zbóż zbierano osobno (zostawiając słomę na polu), w znaleziskach brak bowiem roślin zielonych i słomy. Znalezione natomiast liczne całe kłosa pszenicy i jęczmienia, które przechowywano nie młócone – w wilgotnym środowisku ziarno w plewach psuje się trudniej niż czyste. Sześć

gatunków uprawnych (cztery pszenicy, jęczmień i groch) poświadcza urozmaicone rolnictwo, które było korzystne przy wahaniami warunków klimatycznych w różnych latach. Wielka różnorodność odmian pszenicy wiąże się z dokonywanymi tu próbami upraw. Fiavé reprezentuje większą liczbę gatunków uprawnych niż inne północnowłoskie osady z epoki brązu. Stanowisko to wyróżnia występowanie pszenicy orkisz. W osadach nawodnych Szwajcarii orkisz jest uznany za wprowadzenie do epoki brązu.

Duża różnorodność resztek roślin uprawnych w Fiavé wskazuje na to, że gospodarka oparta na rolnictwie, w znacznej mierze na uprawie pszenicy, odgrywała poważniejszą rolę od przypisywanej jej przez M.R. Jarmana⁶.

W początkowym okresie na powstawanie osady w Fiavé większy wpływ miało zapewne naśladownictwo rolniczych społeczności nizinnych niż przekształcanie się osadnictwa sezonowego.

Z artykułu F.H. Schweingrubera na temat makroszczątków botanicznych wynika, że różne części roślin (w tym także korzenie) zbierano jako warzywa, przyprawy, barwniki, lekarstwa lub trucizny.

Z otaczającego lasu świerkowego praktycznie wykorzystywano tylko drewno. W tomie I scharakteryzowane zostały 832 pale drewniane. Wszystkie pomosty i domostwa wzniesiono na palach z drewna świerkowego lub modrzewiowego (sporadycznie jest to jodła, olcha lub sosna). Z braku pozostałości jakichś roślin pochodzących z wyższych partii gór wnosi się, że tamto środowisko nie było wówczas atrakcyjne dla człowieka. Brak nawet nasion czarnej jagody. Z drugiej strony o tym, że mieszkańcy osady docierali w poszukiwaniu żywności aż do jeziora Garda, świadczą pestki figi.

Obrazowi gospodarki opartej na rolnictwie przeczą wyniki analizy kości zwierzęcych. M.R. Jarman z Uniwersytetu w Cambridge w roku 1975 opublikował wstępną analizę części materiałów kostnych zwierząt z Fiavé⁷. Interpretacja danych wskazuje między innymi na stałe zamieszkiwanie osiedla. Warto wspomnieć o wyjątkowo znikomym udziale ryb wśród fragmentów kości, a więc i w pożywieniu mieszkańców osady oraz o ważnej roli hodowli owiec. M.R. Jarman przeprowadził analizę środowiska naturalnego pod kątem możliwości eksploatacji gospodarczej, wyznaczając terytorium eksploatacji (1 godzina marszu z osady, potencjalnie koło o promieniu 5 km, powierzchni 78,5 km²), z czego około połowa nadawała się do eksploatacji, z tego 17,5% pod uprawę – czyli około 7 km², pastwiska i lasy około 79,5%, tj. około 31 km², jezioro i zalewane łąki – około 3%, czyli 1 km².

Zamieszczona w tomie II monografii następną modelowa rekonstrukcja gospodarki grupy ludzkiej zamieszkującej w epoce brązu osadę w Fiavé powstała na podstawie analizy 1340 kości zwierząt – bydła, świni, owcy i kozy, odkrytych podczas wykopalisk. Autorzy opracowania (C. Gamble i R. Clark) stwierdzili, że gospodarka ta oparta była na pasterstwie uzupełnianym składnikami pochodzenia roślinnego (w tym zbożem). Podstawę gospodarki stanowiła prawdopodobnie produkcja wełny i mleka, a w mniejszym zakresie także mięsa. Elementy roślinne miały znaczenie jako uzupełnienie pożywienia i zabezpieczenie zapasów na zimę, w tym paszy dla zwierząt hodowlanych. Pasterstwo dominowało nad uprawą zbóż, co było zdeterminowane

⁶ M.R. Jarman, *Prehistori: economic development in Sub-Alpine Italy*, (w:) G. Sieveking, I.H. Longworth and K.E. Wilson, *Problems in economic and social archaeology*, London 1976, s. 523–548.

⁷ Por. praca M.R. Jarmana wzmiankowana w przypisie 2. Było to praktyczne zastosowanie założeń metodologicznych sformułowanych w artykule „A territorial model for archaeology: a behavioural and geographical approach”, (w:) *Models in Archaeology*, pod red. D.L. Clarke'a, London 1972, s. 705–733. Nowszą literaturą na ten temat por. Z. Kobyliński, *Koncepcja „terytorium eksploatowanego przez osadę” w archeologii brytyjskiej i jej implikacje badawcze*, „Archeologia Polski”, t. 31:1986, z. 1, s. 7–30; jak również H. Kowalewska-Marszałek, *L'Approche territoriale dans les études de l'habitat*, „Bulletin du Centre Genevois d'Anthropologie”, z. 1:1988, s. 7–14.

warunkami środowiska naturalnego. Poza ostrym klimatem (gospodarka pasterska występuje w Alpach do dzisiaj) rozwijaniu rolnictwa nie sprzyjał również niewielki obszar ziemi uprawnej – ograniczony do około 6 km² w dolinie. Degradacja środowiska powodowała także stopniowe odchodzenie od uprawy. Autorzy artykułu sugerują, że właśnie brak miejsca pod uprawę zmusił mieszkańców Fiavè do konstrukcji domostw na wodach jeziora.

Te dwa punkty widzenia, zademonstrowane za pomocą różnych modeli gospodarki, wykazują jasno, że hipotetyczne modele „ekologiczne”, „funkcjonujące” i spełniające często wszystkie wymogi formalne, potrzebują szczegółowej weryfikacji i wszechstronnej dyskusji. Taka właśnie dyskusja toczy się w kręgu autorów opracowań i znajduje wyraz w monografii Fiavè. Omawiane dwa pierwsze tomy są częścią bardzo wartościowej, wręcz wzorowej publikacji stanowiska palafitowego, opartej na nowoczesnym warsztacie naukowym. Wiele osiągnięć badawczych uzyskanych przez R. Periniego i międzynarodowy zespół specjalistów z różnych dziedzin weszło już na trwałe do literatury fachowej. Pewne utrudnienie stanowi jedynie brak konsekwencji w zamieszczaniu streszczeń w kilku językach przy artykułach publikowanych w aneksach. Liczyć należy na szybką publikację następnego (lub następnych) tomów monografii i na równie wysokiej jakości podsumowanie całościowe.

Tadeusz Baranowski

Karin Probst, DIE BELEBENDEN KULTUR WESTLICH DER ELBE, Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Dresden, t. 21, Berlin 1990, ss. 191, w tym 12 tab., oraz 12 map.

Grupa kulturowa (Bühnenstil) kultury łęczyńskiej, uznawana jest przez część badaczy za samodzielny kultury, wykształcony jednak na profilu grupy wska-łęczyńskiej z odrębną epiką brzoż, wytkniętą w omawianej tu monografii Karin Probst, *Bühnenstil z Jęży, wady rozpoznania dla problematyki kulturowo-archeologicznej na obszarze zachodniej Silesii w wczesnej epoce brzoż. Ta epoka jest szeroko pojęta jest w modelu konstruktywnej kultury Piłsudskiego z Polakami, w której podmiotową rolę odgrywała dolina Łaby, wady sprunki w konstrukcji kulturowo-wymiarowej kultury Karłow Karłowicz i wady wachowizacji z polską kulturową Epoką Brzożową, wachowizacji i wypracowania.*

Strategie wypracowania kultury łęczyńskiej w Jęży, w której na obszarze jęży. Cechy rozpoznawania kultury łęczyńskiej z Bó-Bó-Bó, rozpoznawanie przez grupę *„Bühnenstil”*, jest tak, jak to określają kultury łęczyńskiej – przez grupę polsko-wachowizacji kultury łęczyńskiej? Badawca wskazuje wypracowanie na porównaniu tej odrębnej grupy w zakresie kulturowym i wachowizacji z polską wachowizacją kultury łęczyńskiej na terenie Silesii, rozpoznawanie w wachowizacji Silesii epiką brzoż przez grupę wska-łęczyńska. Odrębność grupy *„Bühnenstil”* skupia się na in. wachowizacji brzoż Łaby, *„Bühnenstil”* jest do problematyki kultury, przedmiotem przez *„Bühnenstil”* Czeskiej, a wachowizacji przez wady *„Bühnenstil”* z *„Bühnenstil”* Łęczyńskiej (zachowuje się *„Bühnenstil”*). W wachowizacji wachowizacji oraz na terenach pogranicza polsko-wachowizacji 200 ss. w.g. w. W ten sposób w wachowizacji Silesii konstruktywizacji wachowizacji ten wady wady konstruktywizacji wachowizacji. Aktualna wachowizacji wachowizacji „*„Bühnenstil”*” w tej wachowizacji na wachowizacji brak wachowizacji wachowizacji w wachowizacji wachowizacji z wachowizacji Łaby pogranicza wachowizacji oraz w wachowizacji wachowizacji w wachowizacji wachowizacji. Pierwsza wachowizacji wachowizacji kultury na obszarze Silesii wachowizacji

— * E. Probst, *Lebende Kultur z wachowizacji Czeskiej*, Praha 1982, s. 18 ryc. 18 – mapa; F. Probst, *Die Elbe – Mäuer zwischen den wachowizacji Silesien wachowizacji*, (w:) *Die wachowizacji wachowizacji wachowizacji*, Symposium Elbe 21–23.10.1983, Praha 1987, s. 111, i 12 ryc. 1 – mapa.

— * E. Probst, op. cit., mapa 1.